

Сергій Водотика,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету

sergjivodotyka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

Людмила Савенок,

викладачка ВСП «Херсонський політехнічний фаховий коледж» Національного університету «Одеська політехніка», кандидатка історичних наук, доцентка

savenok.l.a@kspk.op.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1055-941X>

ЛІТОПИСНЕ ОЛЕШШЯ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

Статтю присвячено історії літописного Олешшя, своєрідного середньовічного попередника сучасного м. Херсон. Зроблено комплексний аналіз історії міста з використанням історико-географічних, історико-політичних і історико-соціальних підходів. Виклад базується на системному і критичному застосуванні майже всіх відомих сучасній науці історичних джерел. Першочергової уваги приділено взаємодоповненню матеріальних, передусім археологічних, і писемних джерел. Автори намагались залучити до аналізу думки та висновки попередніх досліджень. У текст статті органічно вплетено історіографічні сюжети, що дало змогу обміркувати основні дискусійні питання з історії Олешшя і на цьому підґрунті сформулювати власну позицію.

Автори пов'язують історію літописного Олешшя з історією Дніпровського річкового торговельного шляху (відомого як «шлях із варяг у греки»), який відіграв визначальну роль у створенні Київської Русі. Ця торговельна артерія була середньовічною попередницею сучасного Тримор'я, поєднуючи Чорне, Балтійське і Середземне моря, що вкотре підкреслює історичну зумовленість європейського шляху України. Наголосимо, що саме Олешшя було воротами України-Руси до Європи. Водночас через місто пролягали шляхи до Криму, Азовського і Каспійського (через Дон) морів, до Передньої Азії.

За часів Київської Русі історію України значною мірою визначав кочовий світ, взаємодія осілого і кочового населення, східних слов'ян і тюрків. І в цьому сенсі історія Олешшя є фактором і наслідком цієї взаємодії.

Насамкінець, «last but not least». Статтю було написано до повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. і захоплення російськими військами 1 березня Херсона. Ці події посилюють намагання агресора довести «історичну обґрунтованість» зазіхань на Південну Україну. Стаття з історії Олешшя не лише спростовує відповідні постулати російських загарбників, а й, сподіваємось, наближає до об'єктивної реконструкції історії Південної України і пониззя Дніпра.

Ключові слова: Херсонська область, Олешшя, середньовіччя, Київська Русь, міська історія.

DOI: 10.15407/mics2022.02.019

УДК 94(477) «08/13»

© Сергій Водотика, Людмила Савенок, 2022

¹ М. В. Ельников, «Памятники золотоордынского периода в Нижнем Поднепровье», в *Генуезкая Газария и Золотая орда* (Кишинев: Stratum plus, 2015), 479–508; С. О. Біляева, «Археологічні дослідження городища та фортеці Тягин: деякі результати та завдання», *Археологія і давня історія України* 1 (30) (2019): 134–139.

² М. Грушевський, «Степ і море в історії України», *Український історик* 3–4 (1991): 110–111; 1–4 (1992), 112–115.

³ О. Толочко, *Очерки начальной Руси* (Київ; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015).

⁴ О. Ф. Сидоренко, *Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.)* (Київ: Наук. думка, 1992).

⁵ А. А. Сокульский, «К локализации летописного Олешья», *Советская археология* 1 (1980): 64–73.

У дослідженнях історії міст Нижнього Подніпров'я до сьогодні панують постулати «новоросійського концепту», згідно з якими історія міст Південної України після античних часів починається із заснування Катериною II м. Херсон. Між тим міська історія середньовіччя і раннього модерного часу доволі насичена, окремі сторінки якої заповнюють часи давньоруські, генуезькі, кримськотатарські, османські¹. У період Київської Русі важливе значення в історії Південної України й усієї держави Рюриковичів мало літописне місто-порт Олешшя, фактично середньовічний попередник Херсона. Відповідно метою розвідки є спроба системного аналізу ролі Олешшя в історії України-Руси.

Логіка викладу авторської позиції зумовлює низку історіографічних і джерелознавчих екскурсів. Серед праць щодо концептуальних положень історії Олешшя передусім треба згадати думку М. Грушевського про те, що геополітичний вимір історії України визначається належністю до культур і цивілізацій Середземномор'я і Степу². Цивілізації Середземномор'я, передусім Візантія, зумовили роль Дніпровського торговельного шляху та виникнення Олешшя, а Степ визначив його військово-політичний статус та значною мірою етнокультурне обличчя.

Важливе значення для розуміння початків Київської Русі та ролі Дніпровського торговельного шляху у становленні держави Рюриковичів має праця О. Толочка «Очерки начальной Руси»³.

Київська дослідниця О. Сидоренко, аналізуючи роль Олешшя у міжнародних зв'язках України-Руси, висунула оригінальну версію щодо локалізації та часу існування міста-порту як одного з визначних пунктів функціонування Дніпровського торговельного шляху⁴. На підставі ретельного дослідження письмових і археологічних джерел і реконструкції природних умов середньовічного пониззя Дніпра А. Сокульський аргументовано визначив локалізацію Олешшя поблизу Херсона⁵. Природно, що в літературі існують й інші гіпотези щодо місця розташування Олешшя.

Особливо непокоять антинаукові намагання частини краєзнавців і можновладців шукати початки історії сучасного міста Олешки на Херсонщині у літописному Олешші. Підставою для цього є схожість назв. Покласти край цьому важко, але необхідно. Сподіваємося, що наш виклад сприятиме подоланню міфів історії Нижнього Подніпров'я.

Останнім часом історики значно поглибили наші знання про літописний шлях «із варяг у греки», функціонування якого зумовило існування міста Олешшя. Вони також аргументовано довели, що доречніше вести мову не про літописний шлях «із варяг у греки» (чи «з греків у варяги», як це подає «Повість временних літ»), а про Дніпровський водний шлях із численними відгалуженнями, який поєднував басейни Балтики, Чорного моря і Каспію

⁶ О. Ф. Сидоренко, *Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.)* (Київ: Наук. думка, 1992), 111–131.

⁷ Ю. П. Князьков, «Топоним “Олешья” (Олешья) в летописных сообщениях о битве на р. Калке 1223 г.», *Наукові записки Запорізького державного університету V* (1999): 144–147.

⁸ Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, ред. Г. Г. Литаврин и А. П. Новосельцев (Москва: Наука, 1989).

⁹ Ахмед Ибн Фадлан, «Книга о путешествии на Волгу в 921–922 гг.», Сайт Восточная литература, vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123.

¹⁰ Ибн Хордабег, *Книга путей и стран*, пер. с араб. Н. Велихановой (Баку: ЭМ, 1986).

¹¹ Ал-Идриси, «Отрада страстно желающего пересечь мир (Книга Роджера)», в И. Г. Коновалова, *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, коммент.* (Москва: Восточная литература, 2006), 108–128.

¹² О. Б. Шкраб, «Поселение на Большом Потемкинском острове», *Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика 4* (1990): 112–117.

¹³ М. П. Оленковський, укл., *Археологічні пам'ятки Херсона. Каталог-довідник* (Херсон, 2004); Сокульський, «К локалізації летописного Олешья», 64–73.

та забезпечував контакти Русі (й Олешья відповідно) з майже усім відомим у Києві світом — Скандинавією, Балтією, Польщею, Хазарією, Візантією, арабською цивілізацією⁶. У літературі іноді перебільшують його час існування, інтенсивність використання та реальну роль у житті Київської Русі, проте не підлягає сумніву те, що саме Дніпровський водний шлях забезпечив найдієвіший канал зв'язку Русі із зовнішнім світом і що факт його існування мав вирішальне значення для історії літописного Олешья.

Певна річ, історію літописного Олешья не можна розглядати без власне давньоруських літописів, передусім «Повісті временних літ». І хоча «Повість» є історико-літературним твором і нині в науці закономірно домінує суперкритичне (якщо не скептичне) ставлення до літописів як історичного джерела, однак обійтись без нього неможливо. Звісно, йдеться про зважене, критичне і порівняльне використання. Ми з «Повісті» залучили кілька сюжетів зі згадками про Олешья⁷.

Для розуміння ролі Олешья в міжнародній торгівлі України-Руси вкрай важливою є змальована Костянтином Багрянородним ситуація у Чорномор'ї середини X ст. Твір імператора Візантії «Про управління імперією» написаний на основі діловодства імператорського двору, і тому його вважають порівняно достовірним⁸.

Цінні відомості містять арабські джерела — записки послів, твори географів, подорожні нотатки мандрівників і купців. Зокрема, для розуміння дніпровської торгівлі русів принципове значення має опис Ібн Фадлана русів на початку X ст., причому це єдине наразі відоме свідчення очевидця⁹. Історик і географ IX ст. Ібн Хордабег у творі «Книга шляхів та країн» першим згадав про діяльність русів у Східній Європі та описав використання ними Дніпровського торговельного шляху в подорожах до Царграда і на Каспій¹⁰. Мандрівник і географ XII ст. Ал-Ідрісі за дорученням короля Сицилії Рожера II склав карту світу і географічну енциклопедію «Втіха для того, хто гаряче бажає пройти світом» (книга Рожера) з викладом знань арабів про Чорне море і Дніпро¹¹.

В історичній реконструкції літописного Олешья важливими є археологічні джерела, а щодо його локалізації їхня роль є визначальною. Ідеться про публікацію матеріалів археологічних досліджень на Великому Потьомкінському острові та в пониззі Дніпра. Виявлені під час розкопок артефакти дають можливість реконструювати чимало аспектів історії міста — заняття та матеріальну культуру мешканців, географію торговельних зв'язків, причини загибелі міста¹². Археологи здійснили декілька спроб з'ясувати місцезнаходження літописного Олешья. Наголосимо, що саме археологічні дослідження є підмурком вирішення цього питання¹³.

Важливими нині є пошук і залучення нових джерел. Зокрема, коректно реконструювати історію літописного Олешья допомагає опис природної, не зміненої греблями і штучними

¹⁴ А. Шмидт, сост., *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния*, ч. 1 (Санкт-Петербург, 1863), 171–186.

¹⁵ Толочко, *Очерки начальной Руси*, 249–256; Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, 55–57; *Полное собрание русских летописей*, т. 2. Ипатьевская летопись (Санкт-Петербург: Археологическая комиссия, 1908), 23, 28, 55, 59.

морями, ситуації в пониззі Дніпра у виданні «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния»¹⁴.

Отже, наявні література і джерела дають змогу проаналізувати роль літописного Олешша в історії середньовічної України, акцентувавши увагу на проблемних і дискусійних аспектах.

Виникненню і функціонуванню Олешша сприяли кілька факторів. Перш за все слід згадати про варягів (як зазначено в літописах), або русів (як вони себе називали) або, точніше, варягів-русів. Принаймні з кінця IX ст. вони систематично торгували з арабами, обмінюючи рабів і хутро на срібло. Торгівля йшла річковими шляхами Східної Європи, на яких утворилось декілька об'єднань (земляцтв, торговельних корпорацій). У другій половині X ст. з них уціліла Дніпровська Русь, яка пережила зникнення арабського срібла, знайшовши йому заміну у вигляді візантійського шовку. Роль Дніпровського торговельного шляху у специфічних історико-географічних і геополітичних обставинах X ст. стала визначальним фактором у комплексі причин (можна додати політичні, військові, соціальні тощо) виникнення Київської Русі.

Треба зазначити, що логістика торгівлі Дніпровським шляхом базувалася на специфіці споживчої вартості рабів, хутра і передусім візантійського шовку (літописних «паволок») у період середньовіччя. Шовк відігравав роль показника могутності, влади, багатства еліти. Цей вкрай дорогий товар був легкий і компактний і тому дуже зручний у перевезеннях. Тому саме шовк був в основі торгівлі Дніпровським шляхом. До того ж варяги-руси домоглись істотних торговельних привілеїв від Візантії внаслідок походів на Константинополь¹⁵.

Заради логіки викладу та з огляду на історіографічну ситуацію не можна оминати узагальненої характеристики питань щодо значення работоргівлі в часи середньовіччя, розуміння цивілізаційного обличчя Київської Русі та ролі літописного торговельного шляху «із варяг у греки» в її історії.

Отже, економічним підґрунтям діяльності варягів-русів у Східній Європі була работоргівля, її продовжили київські князі. Ця далеко не нова теза поступово утверджується навіть у сучасній російській історіографії. Інститут работоргівлі було зумовлено середньовічними реаліями — економічними, соціально-політичними, моральними тощо. Не слід (за українською приказкою про невістку) у цьому звинувачувати іноземців — варягів, купців-евреїв, кочівників або «споживачів» невільників — арабів, персів, візантійців, західних європейців. Від продажу в рабство своїх одноплемінників мала зиск родоплемінна верхівка слов'ян і балтів, отримуючи навзаєм шовк, зброю, прикраси, й у такий спосіб зміцнювала свою владу.

У часи середньовіччя работоргівля стала значним каталізатором для формування ринкової економіки, оскільки попит на рабів був стійкий, а інших товарів для експорту в значних

¹⁶ Толочко, *Очерки начальной Руси*, 222; О. Галенко, «Три загадки Костянтина Багрянородного про Полюддя», *Ruthenika III* (2004): 59–67.

¹⁷ М. В. Ельников, *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989–1992 гг.)* (Запорожье: Изд-во Запорож. ун-та, 2001), 21–29.

¹⁸ Л. В. Литвинова, *Населення Нижнього Подніпров'я XII – початку XV ст.* (Київ: Ін-т археології НАН України, 2012), 65.

вартісних розмірах Східна Європа не мала. Зокрема, хутра і воску було недостатньо для отримання значних прибутків. Останні забезпечувала саме работоргівля, і це стало одним із найважливіших чинників формування і швидкого піднесення Київської Русі¹⁶. Для работоргівлі потрібні комунікації з відповідною логістичною інфраструктурою, як-от мережа опорних пунктів із надійною охороною, база для судноремонту, перепочинку, поповнення запасів тощо. Літописне Олешшя було одним із таких пунктів.

Історію Олешшя необхідно розглядати у контексті специфічної етнополітичної ситуації у Нижньому Подніпров'ї. Олешшя було осердям вервечки поселень Русі на березі Дніпра в оточенні степової стихії. Цілком імовірно, що південніше міста, на узбережжі Чорного моря, були постійні поселення-факторії або сезонні поселення рибалок і добувачів солі — візантійців або вихідців із кримських володінь Візантії. Іншими словами, Олешшя було анклавом Київської Русі у Північному Причорномор'ї та виконувало роль центру контактів, точніше, взаємодії (і воєнної також), із Візантією і Степом.

Таке становище позначалось на етнічному складі киеворуських поселень Нижнього Дніпра. Зокрема, деякі дослідники зауважують наявність серед осілого населення Нижнього Подніпров'я нащадків осілого населення Степу, асимільованого кочівниками. Частина фахівців відносить це населення до осілих кочівників або нащадків алано-болгар (населення Хозарії). Можна погодитись із зваженою та обґрунтованою думкою М. Єльникова про неоднорідний етнічний склад населення Нижнього Подніпров'я та виокремлення у його складі слов'ян (переселенців із Середнього Придніпров'я), аланів і тюрко-болгар (нащадків салтівського населення Хозарії), причому всі вони, наголошує дослідник, контактували з кочівниками¹⁷. Імовірно, в Олешші були й євреї — переселенці з розгромленої Святославом Хозарії. Опосередковано про це може свідчити їхня роль у чорноморській і середземноморській середньовічній міжнародній торгівлі, зокрема невольниками.

Антропологічні дослідження Л. Литвинової репрезентативних краніологічних серій осілого населення Нижнього Подніпров'я XII – початку XV ст. довели його неоднорідність, зокрема наявність незначної монголоїдної домішки, привнесеної кочівниками від часів гунської навали. Це дає змогу порівняно коректно екстраполювати висновки дослідниці на населення літописного Олешшя. Воно сформувалось на базі різних компонентів — аланського й тюрко-болгарського (нащадки осілого і степового населення Хозарського каганату), східнослов'янського (нащадки літописних полян і сіверян Середнього Подніпров'я), сарматського (нащадки пізніх сарматів Південної України), половців та інших кочівників Півдня України та Нижнього Поволжя¹⁸. Під останніми, очевидно, треба розуміти нащадків печенігів, тюрків-огузів (літописні торки), половців та інших тюрків.

Дослідження Л. Литвинової допомогли скорегувати поширені в літературі уявлення про етнічний склад осілого населення Нижнього Подніпров'я. Зокрема, питома вага аланського населення виявилася більшою порівняно з попередніми оцінками. Зазначимо, що аланів, згаданих у джерелах, нерідко трактують як слов'ян. Недооцінено значення нащадків пізніх сарматів, які становили вагому частину населення нижньодніпровських поселень. У літературі також майже не згадують нащадків тюрків-болгар Хозарського каганату, які мігрували з басейнів Сіверського Дінця і Дону до Придніпров'я у складі салтівського населення (носіями салтово-маяцької культури були алано-болгари). Вплив кочівників, передусім половців, виявився меншим порівняно з попередніми уявленнями. Значення слов'янського елементу було «помірним». Отже, населення літописного Олешшя можна визначити як етнічно неоднорідне, що було зумовлено пограничним становищем міста. Слов'яни в його складі, очевидно, не домінували. Втім, така ситуація безпосередньо не впливала на політичну лояльність мешканців міста, а, найпевніше, сприяла його функціонуванню як міста-порту на Дніпровському торговельному шляху.

Принциповим для визначення ролі літописного Олешшя в історії Київської Русі є його взаємозв'язок із літописним шляхом «із варяг у греки». Власне дніпровська частина цього торговельного шляху між Чорним і Балтійським морями мала назву «гречник», а купці на ньому були відомі як «гречники». З часів щонайменше бронзи Дніпровський річковий шлях відігравав значну роль в історії Північного Причорномор'я і всього Чорномор'я, оскільки з'єднував південну, центральну і північну частини Східної Європи. Відповідно Нижнє Подніпров'я відігравало ключову роль у його функціонуванні, а місцеве населення мало чималі прибутки. За часів середньовіччя цей регіон, передусім гирло Дніпра, був сферою інтересів і протиборства України-Руси, Візантії і кочових об'єднань (орд). У той період Дніпровським шляхом користувались спочатку варяги-руси, а згодом купці, князівські дружини, християнські проповідники тощо.

Сучасна історіографія трактує літописний шлях «із варяг у греки» як річковий маршрут, який складався з цілої мережі шляхів між Балтикою і Чорним морем. Археологічні знахідки свідчать про активне функціонування шляху від початку X ст., причому з XI ст. окремі його відгалуження (скажімо, через Західну Двину або Даугаву, Німан і Західний Буг до Балтики) стають майже самостійними шляхами. Показово, що літопис також описує шлях на Каспій через Дніпро і Волгу, тобто попервах і сам Дніпровський шлях був одним із маршрутів на Каспій, до арабського срібла. Очевидно, що піднесення і поступове згасання ролі шляху «із варяг у греки» кореспондується з історією походів варягів-русів і Русі на Візантію як значних військово-торговельних експедицій, причому ці походи відіграли свою роль і були замінені

¹⁹ Толочко, *Очерки начальной Руси*, 297–299; О. Галенко, «Окраїна степових імперій», в *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*, т. 1 (Київ: Ніка-центр, 2011), 193.

звичайною торгівлею і комунікацією з належним військовим забезпеченням як частиною логістики. Власне літописне розуміння шляху «із варяг у греки» стало даниною літературній традиції, яке перекочувало й на сторінки історіописань.

Наразі вивчення Дніпровського водного шляху далеке від завершення, причому низка дискусійних питань безпосередньо стосується історії літописного Олешшя. Зокрема, це роль варягів-русів, русичів і місцевого осілого населення в його налагодженні та функціонуванні, режим та інтенсивність використання водного шляху в гирлі Дніпра, можливість, логістика й особливості регулярних переміщень значної кількості людей і вантажів з урахуванням тогочасної гідрографії пониззя Дніпра на основі використання середньовічних технологій, вплив кочівників на водних шляхах тощо. Цілком можливо, що великі військово-торговельні експедиції, як-от походи Русі на Константинополь, здійснювалися не за одну навігацію і передбачали зимівлю у пониззі Дніпра (саме так повертався Святослав із Болгарії). Очевидно, що потреба у базі (фортеці та порту) в гирлі Дніпра стала нагальною після того, як нерегулярні торговельно-військові експедиції великими караванами суден часів формування Київської Русі було замінено звичайною середньовічною торгівлею. Перші писемні згадки про використання Дніпровського шляху припадають на IX ст., однак повноцінно він почав функціонувати у першій третині X ст.¹⁹

Для історії Олешшя важливо те, що торговельний, військовий і дипломатичний шлях Дніпром у Чорне море використовували протягом усього середньовіччя (хоча з різною інтенсивністю). У літописній і згодом історіографічній традиції він набув майже сакрального трактування як шлях «із варяг у греки». Значення Дніпровського шляху в середньовічній історії України загальновідоме, однак зазначимо дві принципові обставини. По-перше, його використання допомогло Дніпровській Русі накопичити матеріальні ресурси для створення Київської Русі, а згодом останній забезпечити собі швидке державне, територіальне і військово-політичне піднесення. По-друге, через пониззя Дніпра Русь отримала вихід на міжнародну арену. Походи Русі на Константинополь у X–XI ст. не лише посилили вплив Києва у Нижньому Подніпров'ї та Приазов'ї, а й зумовили входження пониззя Дніпра (очевидно, певної частини) до складу Київської Русі. До речі, входження за наслідками російсько-турецької війни 1768–1773 рр. до складу Російської імперії пониззя Дніпра привело до утворення Херсона як логістичного центру міжнародної торгівлі з країнами Середземномор'я. Не випадково Херсон постав у районі літописного Олешшя, що дає підстави вважати останнє його попередником.

Через гирло Дніпра проходили маршрути на Константинополь і Візантію, на Каспій і далі в Азію, на Крим, у Тмутаракань, Болгарію, Південний Кавказ, у Середземномор'я, Центральну

²⁰ С. Хведченя, «Шлях із варяг в греки»: історико-географічний аспект», Спеціальні історичні дисципліни 19 (2011): 167.

і Західну Європу через Дністер і Дунай тощо²⁰. Дніпро пов'язував Чорне і Балтійське моря, за маршрутами Дніпро — Західна Двина, Дніпро — Німан і Дніпро — Західний Буг — Вісла йшла торгівля з сучасними Білоруссю (Полоцька земля, Новогрудок, Слонім, Гродно), Балтією, Польщею.

Можна припустити, що Дніпровський шлях логістично доповнювався і взаємодіяв із сухопутними шляхами, зокрема Соляним, Залозним і попередником Муравського шляху. Значимо, що до монгольської навали політичні катаклізми (як-от падіння Константинополя у 1204 р. або послаблення влади Києва) загалом не впливали на інтенсивність використання Дніпровського шляху. Змінювались лише деякі контрагенти Русі. Зокрема, у Криму у XIII ст. місце Херсона (Корсуня) зайняв Судак (Сурож), а в Малій Азії зросла роль Трапезунда (Троб-зона), через який русичі йшли далі на Схід.

Із Русі везли на продаж невільників, хутро, віск, мед, бурштин, деякі вироби київських ремісників тощо. Довозили шовк і шовкові вироби, тканини, ремісничі вироби, зброю, срібло, предмети християнського культу, книжки, вина, ювелірні вироби, оливкову олію, горіхи, фрукти й овочі. Дніпровський шлях використовували купці, дипломати, духовенство, паломники, різноманітні візантійські спеціалісти (будівельники, лікарі, іконописці тощо). Йшов Дніпровським шляхом і реекспорт — русичі перепродавали візантійські товари у Центральній і Північній Європі.

Отже, з кінця VIII — початку IX ст. варяги-руси опанували річкові шляхи Східної Європи, осіли у вузлових пунктах річкових комунікацій, організували вкрай прибутковий бізнес (за невільників, хутро і віск вони отримували на Сході арабське срібло (диргеми)). Військово-торговельні корпорації (осередки, об'єднання) варягів-русів налагодили співробітництво з родоплемінною верхівкою слов'янських, угро-фінських і балтійських племен і долучили їх до міжнародних ринків.

У другій половині X ст. із виснаженням арабського срібла бізнес варягів-русів почало лихоманити, основний Волзький шлях урешті припинив існування, причому знищення Святославом Хозарії як посередника у торговельній справі не заридило. Проте Дніпровська Русь витримала кризу, переорієнтувавшись на торгівлю шовком із Візантією, заволоділа Дніпровським торговельним шляхом. Це дало змогу перетворити географічні і геополітичні переваги Подніпров'я X — початку XIII ст. на матеріальні ресурси й державно-політичні успіхи: було знищено конкурентів, на базі військово-торговельних корпорацій постала Київська Русь. Молода агресивна держава підкорила майже всю Східну Європу, зокрема традиційні шляхи між північчю і півднем Східної Європи, між Балтикою і Чорномор'ям — власне це і був літописний шлях «із варяг у греки».

²¹ Толочко, *Очерки начальной Руси*, 87.

²² *Давня історія України*, в 3 т., т. 3. Слов'яно-руська доба (Київ: Наук. думка, 2000), 428.

²³ И. Д. Ратнер и Л. И. Костюк, *Древности Херсонщины: Краткий справочник* (Симферополь: Таврия, 1989), 79.

Наголосимо, що в межах нашої розвідки варто вести мову не так про літописний шлях «із варяг у греки», як про власне Дніпровський річковий шлях. Він забезпечив вихід Київської Русі на міжнародну арену, взаємодію (військово-політичну, економічну, культурну) з провідними країнами середньовіччя, з візантійсько-православною, східно-мусульманською і західноєвропейською цивілізаціями.

Зауважимо, що сучасні історики прагнуть точніше окреслити роль літописного шляху «із варяг у греки», збагачують уявлення про його роль та особливості функціонування. Зокрема, О. Толочко зазначає: «Шлях “із варяг в греки” у тому вигляді, яким його розуміння закріпилось в історіографії, уявляє собою непорозуміння, що виникло внаслідок давньої помилки прочитання літопису»²¹. Тому коректніше вести мову не про літописний шлях як такий, а про дніпровську мережу шляхів і замість літописної назви «із варяг у греки» використовувати термін «Дніпровсько-Балтський шлях»²².

Видається цілком логічним існування в пониззі Дніпра порту, який мав обслуговувати Дніпровський водний шлях і бути опорним пунктом у своєрідному трансфері «ріка — море». Наприклад, у пониззі Дніпра, у межах сучасної Херсонщини, випадково знайдено чимало археологічних артефактів середньовіччя, які свідчать не лише про існування водного торговельного шляху, а й про участь місцевого населення у його функціонуванні. Це знахідки мідних, бронзових і золотих візантійських монет X–XIII ст., амфор, західноєвропейських мечів X–XII ст.²³

Сприяло існуванню портового міста і середньовічне природне середовище гирла Дніпра. В IX–XIII ст. рівень Чорного моря (і відповідно Дніпровського лиману) був близьким до сучасного, хоча поступово знижувався. У Дніпровському лимані було чимало зручних для поселення і порту островів — природних фортець, які легше було захищати з огляду на панування кочівників у степах Північного Причорномор'я. Більшість островів, балки і яри були вкриті лісом і чагарником. Це не лише забезпечувало потреби людини у паливі, будівельному матеріалі, сировині для ремесел, а й давало змогу заготовляти деревину для ремонту суден. На вологих заплавах і у прилеглих до Дніпра балках люди займались землеробством, городництвом, випасали худобу, заготовляли сіно. Традиційно місцеве населення ловило і переробляло (в'ялили, сушили, копчили) рибу, зокрема осетрових. Це створювало добрі умови не лише для харчування поселенців, а й для забезпечення провіантом подорожніх і продажу риби у Візантію, де на неї був великий попит.

Очевидно, що пониззя Дніпра не належало до території Київської Русі, південний кордон якої проходив по річках Сула і Рось. Однак Рюриковичі контролювали Дніпровський шлях і відповідно мали в пониззі Дніпра систему опорних пунктів, найвідомішим із яких було

²⁴ Князьков, «Топоним “Олешье”», 147–148.

²⁵ Сидоренко, *Українські землі*, 19.

Олешшя. Про нього згадують давньоруські літописи, і саме тому це місто називають літописним.

Літописи не містять точних координат розташування Олешшя, а тому треба «прив'язати» його до відомого науці поселення. Важливо уточнити час існування міста, заняття його мешканців, причому відповідні відомості взаємопов'язані з локалізацією Олешшя. Звісно, дискусійних питань іще багато, однак відповіді на них допоможуть створити основу реконструкції історії міста. Алгоритм дослідження нескладний: ретельно проаналізувати літописні відомості, середньовічне природне середовище з урахуванням провідних функцій міста, обрати найбільш прийнятне для ототожнення з Олешшям відоме науці середньовічне поселення (городище, місто). Певна річ, усе це необхідно зробити з урахуванням військово-політичної, соціальної й етнічної ситуації в пониззі Дніпра в часи Київської Русі.

Відразу відкинемо гіпотезу про ототожнення літописного Олешшя з урочищем Олешки в районі сучасного міста Олешки Херсонської області. Її прихильниками є місцеві можновладці, частина краєзнавців та окремі дослідники через удавану «логічність спадковості» топоніма, можливість безпосередньо поєднати давньоруську спадщину із Запорожжям (на околиці сучасних Олешок розміщувалась Олешківська Січ) та штучно зробити історію сучасних Олешок більш давньою.

Наголосимо, що словом «олешшя» або «олешки» називали болотяну місцевість із вільхою та чагарниками, причому лише за часів середньовіччя історикам відомо декілька урочищ із такою назвою в басейні Дніпра і Сіверського Дінця. Тож після спроб пов'язати літописне місто з якимсь із них істориків спіткало приkre розчарування. Зокрема помилялися ті дослідники, серед них і М. Грушевський, які, описуючи дії руських князів напередодні битви на р. Калка 1223 р., вважали, що літописне Олешшя було в районі сучасних Олешок. Очевидно, що літописець у описі битви мав на думці інше Олешшя, не у пониззі Дніпра, а в районі дніпровських порогів або сучасної Черкащини. До того ж у цих Олешках решток значного поселення XIII ст. археологи не виявили. Вдумливий дослідник історичної географії Нижнього Подніпров'я Ю. Князьков аргументовано довів, що літописне місто Олешшя не можна пов'язувати з літописною оповіддю про битву на р. Калка, тобто літописець мав на увазі інший, не нижньодніпровський, однойменний топонім²⁴.

Оригінальною є гіпотеза О. Сидоренко про розташування літописного Олешшя у західній частині Кінбурнської коси²⁵. Дослідниця використовує історико-географічні та історико-економічні аргументи. Зокрема, перші зводяться до того, що згадуваний Костянтин Багрянородним острів св. Еферії є західною частиною Кінбурнської коси. Справді, у середньовіччі Дніпро впадав у Дніпровсько-Бузький лиман трьома гирлами, одне з них проходило

²⁶ С. Б. Буйских і М. М. Ієвлев, «Про осіле населення пониззя Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст.», *Археологія* 4 (1991): 92.

²⁷ Константин Багрянородный, *Об управленіи имперіей*, 3.

²⁸ Сидоренко, *Українські землі*, 19.

²⁹ Там само, 43–45.

через сучасну Кінбурнську косу. Відповідно західна частина коси була островом св. Еферії, на якому зупинялися варяги-руси перед виходом у море²⁶. З такою думкою варто погодитись, оскільки доволі поширене у літературі ототожнення острова св. Еферії з сучасним островом Березань є некоректним. По-перше, у часи середньовіччя цей острів був півостровом у морі, а не у гирлі Дніпра, де, як зазначав Костянтин Багрянородний, був розташований острів св. Еферії²⁷. До того ж на о. Березань не було умов для ремонту й оснащення суден русичів перед морською подорожжю.

Що ж до історико-економічних аргументів, то дослідниця пов'язує виникнення Олешшя зі східною торгівлею варягів-русів і русичів. «Слід думати, — наголошує історикиня, — що його історія як торговельної бази Русі пов'язана не лише з русько-візантійськими зв'язками, а й з чорноморською торгівлею Русі з країнами арабського Сходу, яка у IX ст. уявляється уповні розвиненою. Отже, історія Олешшя, очевидно, сягає принаймні IX ст.»²⁸.

Зазначимо, що у IX ст. східна торгівля Дніпровським шляхом справді була порівняно розвиненою, про що є згадки в арабських джерелах. Скажімо, східну частину Чорного моря (від Дніпровського лимана до Керченської протоки) називали «Руським морем» (Ал-Масуді, X ст.), «морем слов'ян» (Ібн Ал-Факіх, початок X ст.), а Керченську протоку — «Ругією» тощо. Арабські джерела повідомляють, що у IX ст. варяги-руси з Дніпра прямували до Херсона, Матархи (хозарський попередник Тмутаракані), Трапезунда або через Азовське море на Волгу й далі на Каспій. Уже у IX–X ст. Дніпровський шлях забезпечував доручення русів до чорноморської трансконтинентальної торгівлі за участю купців з Іспанії, Африки, Кавказу, Візантії, арабського Сходу²⁹.

Отже, гіпотеза О. Сидоренко зводиться до двох тез. По-перше, Олешшя виникло раніше, щонайменше у IX ст., порівняно із першою літописною згадкою за 1084 р. Його виникнення слід пов'язувати зі східною торгівлею Русі. По-друге, Олешшя розташовувалось у західній частині Кінбурнської коси, яку дослідники пов'язують із середньовічним островом св. Еферії.

Ці твердження О. Сидоренко не позбавлені сенсу, вони оперті на достовірні відомості й заслуговують на увагу, однак не мають належного археологічного підтвердження, оскільки не знайдено рештків поселення IX–XIII ст. на Кінбурнській косі.

Водночас можна прийняти тезу щодо існування Олешшя у IX ст., з часів появи варягів-русів у Східній Європі, тобто до виникнення Київської Русі, до початку державного функціонування Дніпровського водного шляху. Впродовж IX — початку X ст. варяги-руси використовували Дніпровський шлях у східній торгівлі. В контексті цього треба згадати походи варягів-русів на Константинополь. Приміром, похід 860 р. величезного, за середньовічними

³⁰ П. В. Кузенков, «Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках», в *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г.: Проблемы источниковедения* (Москва: Восточная литература, 2003), 3–172.

³¹ Ибн Хордабег, *Книга путей*.

³² Сокульский, «К локализации летописного Олешья», 71.

³³ Буйских і Ієвлев, «Про осіле населення», 89–104.

³⁴ Там само.

масштабами, флоту з 200–300 лодій був неможливим без бази (місця перепочинку, логістичного пункту, якірної стоянки тощо) на узбережжі Чорного моря. Цілком імовірно і логічно, що такою базою було Олешшя. Цей похід порівняно добре відображено у джерелах: два свідчення патріарха Фотія (зокрема про перше хрещення Русі), повідомлення візантійських і венеціанських хронік та руських літописів³⁰. Ібн Хордабег наприкінці IX ст. першим описав східну торгівлю варягів-русів³¹, а згідно з археологічними джерелами вони з'явилися у басейні Дніпра на рубежі IX–X ст.

Отже, зв'язок між виникненням Олешшя і східною торгівлею варягів-русів є очевидним. Складнішим є питання щодо часу виникнення. Загальновідомо, що до середини X ст. Волзький шлях був основною торговельною артерією для варягів-русів, однак можна припустити, що використовували й Дніпровський шлях, який був пов'язаний із Волзьким і Хозарським шляхами (із Дніпра і Десни по Сіверському Дінцю і Дону до Азовського моря і далі, існував до середини X ст.).

Археологічні артефакти, виявлені на давньоруському поселенні на Великому Потьомкінському острові, безпосередньо не підтверджують, що Олешшя було засновано у X ст., однак дають змогу висловити таку думку. Зокрема, А. Сокульський відносить дату заснування Олешшя до кінця X ст.³²

Вивчення археологічних знахідок, доповнене аналізом писемних джерел і реконструкцією природного середовища часів середньовіччя в районі Дніпровсько-Бузького лиману, стало підставою для обґрунтування С. Буйських і М. Ієвлевим ще однієї гіпотези (вкрай суперечливої) про локалізацію літописного Олешшя. Вони прив'язують Олешшя до одного з поселень, яке виникло у XI–XII ст. на місці поселення Ольвійської хори, у місці злиття Дніпровського і Бузького лиманів (Очаківський район Миколаївської області, давньоруські шари багат шарових пам'яток Аджигол-1 і Дніпровське-2)³³. Населення цього міста становили уличі, салтівці (алано-болгари) і вихідці з Середньої Наддніпряни. Київські археологи пов'язують Олешшя з мережею киеворуських поселень XI–XIII ст. у пониззі Дніпра і на берегах Дніпровського і Бузького лиманів, що давало можливість Києву контролювати Дніпровські торговельні шляхи по Дніпру і Південному Бугу³⁴. Зауважимо, що самі автори також вважали свої міркування дискусійними.

На нашу думку, більш аргументованою є гіпотеза про локалізацію Олешшя на Великому Потьомкінському острові, що розташований нижче Херсона у гирлі Дніпра між його двома рукавами — Бакаєм і Старим Дніпром. Передусім, тут були відповідні природно-географічні умови для існування порту порівняно з іншими відомими киеворуськими поселеннями пониззя Дніпра та Дніпровсько-Бузького лиману, а також найкращі умови для оборони від

³⁵ С. Г. Водотика, *Нарис історії Херсонщини. Давній час* (Київ: Видавець Олег Філюк, 2016), 177–181.

³⁶ С. Хведченя, «Історико-картографічний аспект дослідження “шляху” із Варяг у Греки», *Історико-географічні дослідження* 12 (2012): 166–167.

³⁷ Там само, 168.

ворогів, переважно кінноти кочівників. На острові було вдосталь дніпровської питної води (про її добрий смак писав ще Геродот), були родючі ґрунти (парадоксально, однак це призвело до руйнування пам'ятки дачниками за радянських часів), сусідні острови і береги Дніпра мали багато землі для землеробства й скотарства. Площа острова в часи середньовіччя була більшою порівняно із сучасною. Навколишні балки були багаті на деревину й очерет для будівництва, ремонту суден та палива. У навколишньому степу та лісах було багато дичини, їстівних плодів, горіхів, рослин та ягід. Населення Олешшя мало винятково сприятливі умови для розвитку прибуткових промислів часів середньовіччя — рибальства і добування солі³⁵.

Великий Потьомкінський острів містився у ключовому пункті Дніпровського торговельного шляху та у центрі мережі давньоруських поселень у пониззі Дніпра і Південного Бугу. Очевидно, що Олешшя було адміністративно-військовим центром цих поселень, опорою Києва в цьому важливому регіоні. Рюриковичі мали змогу контролювати шляхи по Дніпру і Південному Бугу, гирло Дніпра і прилеглий район Білобережжя.

На користь гіпотези про розташування Олешшя на Великому Потьомкінському острові свідчать картографічні джерела. Зокрема, на карті Ал-Ідрісі (XII ст.) позначено протоки, острови і відстані у гирлі Дніпра. На місці сучасного Великого Потьомкінського острова — місто-порт Муліса (у такий спосіб картограф, очевидно, зафіксував назву Олешшя). На карті нанесено також торговельні шляхи від Муліси до міст Київської Русі, зокрема Києва, та Херсона в Криму. Показовий факт: на карті топонім у районі сучасних Олешок має назву Алеска³⁶. Отже, картографічні джерела дають змогу фахівцям з історичної географії чітко локалізувати місто Олешшя саме в районі Херсона³⁷.

Поселення часів Київської Русі, яке виявлено на Великому Потьомкінському острові в урочищі Городище поблизу протоки Пудова канава, можна впевнено ототожнювати з літописним Олешшям. Урочище лежить на височині, однак після спорудження каскаду ГЕС затоплюється під час повені водою. Поселення неодноразово досліджували, проте проведенню масштабних розкопок заважають ґрунтові води (що, вочевидь, піднялися через підняття рівня Дніпра) й сучасна забудова. Безпосередньо на пам'ятці розташовані дачні ділянки, тож часом трапляються випадкові знахідки фрагментів кераміки і людських скелетів. На жаль, пам'ятку значно пошкоджено внаслідок людської діяльності й природних чинників.

З усім тим виявлено і частково досліджено потужний культурний шар зі значною кількістю артефактів, зокрема поруч з островом на дні Дніпра знайдено дерев'яні рештки судна або пристані. Про розвиток ковальства й оброблення заліза свідчать знайдені шлаки, молотки та заготовки з криці. Серед металевих знахідок звернемо увагу на цвяхи, ножі, бойову сокиру, мечі, клевець, трубчастий замок XII–XIII ст., чавунний котел, риболовецькі гачки.

³⁸ Шкраб, *Поселение*, 112–117; Оленковський, *Археологічні пам'ятки Херсона*.

³⁹ Сокульський, «К локализации летописного Олешья», 65.

⁴⁰ «На дне реки лежал старинный горшок», *Гривна* 22 (2017): 13.

Найбільше, звісно, виявлено кераміки — уламки червоного і глазурованого посуду, будівельні матеріали (плінфа і черепиця), різноманітні амфори та піфоси. Серед амфор є візантійські XII–XIII ст. і вироби з графіті. Варті уваги візантійські келихи XII–XIII ст., зокрема один із графіті у вигляді літери «Ф» під жовтою глазур'ю і білоглиняний келих із поліхромною глазур'ю, фрагменти вінчиків виробів із білої глини, виготовлених у Північному Причорномор'ї, червоноглиняні миски XI–XII ст. із зеленою, жовтою і коричневою поливою. Доволі багато знахідок корчаг X–XII ст., глечиків, горщиків, фрагментів глазурованого посуду XII–XIII ст., є маленькі амфори для зберігання ароматичної та косметичної рідини. На ручках деяких горщиків збереглися клейма XII–XIII ст. із давньоруських поселень Середнього Подніпров'я і клеймо X ст. з хозарського городища у Верхньому Салтові на Харківщині. Остання знахідка може свідчити про наявність аланів у складі міського населення.

На поселенні було знайдено рештки корабельних дощок, що є свідченням наявності місцевого суднобудування. Виявлено кам'яні вироби: кресала, рештки будівлі XII–XIII ст. з вапняку, точило, розтиральник (верхній камінь зернотерки), жорна, абразиви, рибальські грузила. Скляні вироби представлені фрагментами посуду, скляним браслетом і підвіскою з мушлі.

Про заняття рибальством в Олешші свідчать знайдені грузила (переважно з вапняку), чималі залишки рибної луски; полюванням — роги оленя, ікла вепра і кістки водоплавної птиці; тваринництвом — кістки свиней, великої і дрібної рогатої худоби; ткацтвом — пряслиця з рибного стовбура та уламків керамічної тари; косторізним ремеслом (виготовлення накладок, застібок і гудзиків, лоцил, гребінців тощо) — роги зі слідами оброблення та кістяний гребінець XII–XIII ст.³⁸

На пам'ятці виявлено сліди пожежі (попіл, напівспалена деревина тощо) і сотні непохованих людських скелетів, причому частина черепів і кісток має прижиттєві сліди ударів рубальної зброї — шаблі або бойової сокири³⁹. Зауважимо, що культурний шар поселення дорівнює 0,6–1,3 м, тож є підстави вести мову про щонайменше 150 років функціонування міста.

Уявлення про Олешшя можуть значно доповнити, розширити й уточнити археологічні дослідження пониззя Дніпра, передусім його гирла. Зокрема, поблизу Херсона на дні дніпровської протоки випадково було знайдено західноєвропейський меч XIII ст. У 2017 р. підводні археологи в одному з гирл Дніпра знайшли рештки корабля і слов'янський горщик IX–XI ст.⁴⁰

Системне й комплексне дослідження політичної ситуації в гирлі Дніпра та писемних і речових джерел дає змогу впевнено датувати виникнення Олешшя X ст. із визначенням хронології культурних шарів рубежем X–XI ст. — кінцем XII ст. — початком XIII ст. При цьому

⁴¹ Сокульский, «К локализации летописного Олешья», 70–73; Шкраб, *Поселение*, 113–116; Оленковський, *Археологічні пам'ятки Херсона*, 8–10.

⁴² Оленковський, *Археологічні пам'ятки Херсона*.

⁴³ Сидоренко, *Українські землі*, 38–39; Хведченя, «Шлях із варяг в греки», 155.

⁴⁴ *Літопис Руський*, пер. з давньоруськ. Л. Є. Махновця (Київ: Дніпро, 1989), XVI, 125.

частина дослідників виділяє на поселенні два культурні шари, датуючи їх відповідно кінцем X–XI ст. і XII – першою чвертю XIII ст.⁴¹

Варта уваги позиція херсонського археолога та знавця старожитностей Нижнього Дніпра М. Оленковського, який особисто досліджував пам'ятку на Великому Потьомкінському острові й ретельно вивчив матеріали досліджень інших пам'яток давньоруського часу цього регіону. Вчений слушно наголошує, що численні та багаторічні пошуки давньоруського міста в пониззі Дніпра не виявили інших відповідних знахідок, крім пам'ятки на Великому Потьомкінському острові. Навіть її часткове дослідження свідчить, що це було саме місто, а не поселення, зважаючи на розміри, залишки кам'яного будівництва, наявність культурного шару з надзвичайно різноманітними і цінними для науки знахідками, залишки предметів, що стосувалися занять мешканців ремеслом і торгівлею.

Острів, як уже згадано, мав ключове розташування у дельті Дніпра і необхідні ресурси для функціонування як місто-порт. М. Оленковський звертає увагу на те, що у середньовіччі навколо острова був вищий рівень води, і це створювало кращі умови для оборони. Численні річкові затони навколо і природні пристані на самому острові давали можливість для створення порту, пунктів перевалки вантажів, якірних і зимових стоянок, ремонту суден у затоках. Дослідник наголошує, що острів був центром мережі давньоруських поселень у пониззі Дніпра. Отже, всі ці дані дають підстави локалізувати Олешшя на Великому Потьомкінському острові⁴².

Літописні згадки про Олешшя відображають передусім політичну історію міста, його значення в історії Київської Русі. У літературі здебільшого мова йде про літописні повідомлення 1084, 1153, 1160, 1164, 1219 і 1223 років, однак, як уже зазначено, остання згадка не має стосунку до міста. Перша згадка з'явилась щонайменше на 100 років пізніше дати заснування міста. Очевидно, що Олешшя не відразу стало ключовим пунктом, що зв'язував Київ з Азовським і Чорним морями, з Візантією і Сходом. Раніше для цього окрім Дніпровського використовували й Хозарський шлях (останній не мав порогів, тож у середньовіччі звичним явищем були волоки)⁴³. Занепад Хозарського шляху був пов'язаний із активністю половців.

У першій згадці про Олешшя за 1084 р. ідеться про пограбування князем-ізгоем Давидом Ігоревичем купців-гречників. Для відновлення порядку великий київський князь Всеволод Ярославович послав до Олешшя дружину, а бунтівного князя «посадив» на Дорогобузьке князівство (нині – місто в Смоленській області Росії)⁴⁴. І факт появи Олешшя на сторінках літопису, і рішучі дії великого київського князя недвозначно свідчать про першорядну роль Олешшя у зовнішньополітичних зв'язках Київської Русі, зокрема у вкрай важливій торгівлі

⁴⁵ Там само, 258.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само, 276.

⁴⁸ В. М. Ричка, «Климент Смолятич», в *Енциклопедія історії України*, т. 4 (Київ: Наук. думка, 2007), 349–350.

з Візантією. Очевидно, що вже тоді Олешшя було значним транзитним і логістичним пунктом на Дніпровському річковому шляху і в ньому зосереджувались великі матеріальні ресурси.

У 1153 році Мстислав Ізяславович, син великого київського князя Ізяслава Мстиславовича, за дорученням батька урочисто зустрічав в Олешші Русудан, дочку грузинського царя Деметре I, наречену батька⁴⁵. Великий київський князь Ізяслав Мстиславович зажив слави об'єднувача Південної Русі, досвідченого політика, вправного і мужнього воїна, супротивника Юрія Долгорукого у боротьбі за Київ. Відповідно його наказ зустріти майбутню дружину саме в Олешші демонструє значення Олешшя як важливого пограничного міста Київської Русі, осердя влади київського князя, своєрідного ока Києва у зовнішній світ⁴⁶.

Багатства Олешшя не давали спокою берладникам — войовничій спільноті Придністров'я і Нижнього Дунаю. Врешті у 1160 р. вони здобули місто, вчинили погром, захопили чималу здобич і взяли «полон» — купців і заможних містян. Великий київський князь Ростислав Мстиславович, один із лідерів Мономаховичів, онук Володимира Мономаха і супротивник Юрія Долгорукого, негайно надіслав до Олешшя бояр Орія Нестеровича і Якупа на чолі дружини. Берладники до приходу княжого війська покинули місто, однак київські воеводи зуміли їх наздогнати, розбили, повернули награбоване і звільнили «полон»⁴⁷. Події 1160 р. доволі точно зобразили провідні риси історії літописного Олешшя: роль Дніпровського шляху як провідної артерії міжнародних контактів Київської Русі, значення міста як важливого пограничного і логістичного центру на цьому шляху із зосередженням значних матеріальних ресурсів, значну увагу київських князів до збереження контролю над Олешшям як вагомим чинником провідної ролі Києва в давньоруській державі.

Згадка 1164 р. подібна до попередньої, але стосується вже дій великого київського князя Ростислава Мстиславовича у міжнародній і релігійній сферах. Події пов'язані з питанням набуття автономії Київською митрополією, що було важливим фактором зміцнення влади великих київських князів, могутності та міжнародного авторитету всієї Київської Русі. Отже, посольство Романа Мстиславовича, очолюване боярином Гюратою Семковичем, прямувало Дніпровським водним шляхом до Константинополя, столиці Візантійської імперії і резиденції Вселенського патріарха. Посольство мало на меті домогтися поновлення русича Климента Смолятича на кафедрі Київського митрополита. Нагадаємо, що завдяки підтримці Ізяслава Мстиславовича він уже був обраний митрополитом на Київському церковному соборі у 1147 р. всупереч традиційній практиці Константинополя призначати на цю посаду грека. Однак у 1156 р. його усунули з посади зусиллями Константинопольського патріархату і частини духовенства, незадоволених перебуванням руського на чолі митрополії⁴⁸.

⁴⁹ Літопис Руський, 285.

⁵⁰ Там само, 376.

⁵¹ О. Б. Головка, «Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX — середина XIII ст.)», *Український історичний журнал* 1 (2014): 26–27.

⁵² Константин Багрянородный, *Об управленни империей*, 301.

⁵³ Там само, 27.

Посольству не судилося виконати доручення князя. В Олешші посланці зустрілися з новопосадженим митрополитом Юсенком IV і візантійським послом, який віз Роману Мстиславовичу «дари многі... оксамити, і паволоки, і всяке узореччя різноманітне»⁴⁹. У такій ситуації у Києві прийняли митрополита-грека. Отже, цього разу Олешшя стало свідком невдалої спроби Києва створити автономну церкву, причому в цьому епізоді проявилась сумна традиція вітчизняної історії: до зовнішніх супротивників зміцнення і посилення міжнародних авторитету і позицій держави та церкви долучилися внутрішні.

Остання літописна згадка про Олешшя за 1219 р. засвідчує його роль як форпосту Київської Русі в Північному Причорномор'ї та концентрацію в місті значних запасів продовольства. Восени 1219 р. волинський князь Данило Романович (більш відомий як Данило Галицький) під час військового походу стикнувся з нестачею провіанту. Лодії з Олешшя доставили князеві необхідні продовольчі ресурси, передусім рибу, що дало змогу успішно продовжити військовий похід⁵⁰. Ця звістка підтверджує значний розмір рибних промислів в Олешші: в літописі йдеться про осінь, час осінньої путини. Тож, по-перше, рибний промисел тут мав товарний характер, по-друге, в Олешші як місці перевалки розташовувався значний торговельний флот, який зумів своєчасно доставити продовольство для війська князя.

Принагідно зазначимо, що в літературі вже висловлювали думку про регулярне постачання риби з Олешшя до Києва⁵¹. Очевидно, що цінні продукти риболовецьких промислів (ікра осетрових, в'ялена, сушена і солена риба) вивозили руські, візантійські та італійські купці до інших регіонів Русі, Візантії, Італії. Менш цінні сорти риби (судак, сазан, оселедець тощо) споживало місцеве населення, нею торгували з навколишніми кочівниками, постачали корабельним командам. Наголосимо, що багатючі рибні запаси Нижнього Дніпра, Дніпровського лиману і Чорного моря були одним із найважливіших ресурсів для процвітання Олешшя. Потреба переробляти рибу зумовила розвиток соляного промислу, що привернуло увагу Костянтина Багрянородного⁵².

У цьому сенсі давньоруське Олешшя було продовжувачем традицій античної Ольвії. Зауважимо, що в часи середньовіччя через численні релігійні пости попит на рибу суттєво збільшився. І це посилювало роль пониззя Дніпра, роль Олешшя як постачальника риби для християнського населення Візантії, Русі та всього Чорноморського басейну. Риба була важливим джерелом їжі і для кочівників, особливо навесні, коли у часі збігалися весняне бездоріжжя і тяжкий вихід худоби із зимівлі. Зокрема, Костянтин Багрянородний зазначав, що печеніги навесні і влітку займались риболовлею у пониззі Дніпра⁵³.

Остання згадка про Олешшя в літописі — за 1219 р. Воно припинило своє існування внаслідок ворожого нападу. Саме про такий трагічний фінал свідчать виявлені археологами

⁵⁴ Н. Д. Русев, «Два варианта городской истории средневекового Причерноморья — Белград и Олешье», в *Генуэзская Газария и Золотая Орда* (Кишинев: Stratum Plus, 2015), 19–39.

сліди пожежі та численні обвуглені кістяки, переважно жінок і дітей. Очевидно, чоловіки перебували у війську й загинули під час оборони міста або потрапили в полон. Найімовірнішою є версія загибелі міста під час походу Батия у Північне Причорномор'я у 1240–1241 рр., хоча його могли зруйнувати у 1242 р., коли тумени Батия поверталися з Центральної Європи. Версія про загибель Олешшя від нападу половців не видається переконливою з огляду на перебіг військово-політичної ситуації в Північному Причорномор'ї напередодні монгольського нашествия.

Хоч би які були обставини руйнування, Олешшя припинило існувати. І хоча на Великому Потьомкінському острові, як свідчать археологічні знахідки, людське життя тривало, місто-порт не відновилось. Золота Орда не опікувалася Дніпровським шляхом і чорноморською торгівлею, яка відійшла під контроль генуезців. Функції Олешшя перебрала на себе генуезька факторія Ілліче⁵⁴.

Нині літописному Олешшю загрожує інший ворог — забуття через байдужість влади, неспроможність громадськості, брак коштів для проведення масштабних досліджень пам'ятки. Херсонські дачники потрохи, але невпинно продовжують її руйнувати попри охоронний статус. Знищують пам'ятку й чорні археологи. Останнім часом пожвавився інтерес до археологічних скарбів історичної урбаністики часів середньовіччя на Херсонщині внаслідок розкопок Тягині, багат шарової пам'ятки в пониззі Дніпра. У фінансуванні дослідження бере участь уряд Литви, яка намагається дослідити історію присутності у пониззі Дніпра Великого князівства Литовського на рубежі XIV–XV ст. Сподіваємося, що цей приклад приверне увагу і до долі літописного Олешшя. Врешті музеєфікація Олешшя може стати родзинкою на мапі туристичної Херсонщини поряд з Асканією-Новою, Тягиною, Кам'янською й Олешківською січами запорожців.

Підсумовуючи, зазначимо, що літописне Олешшя відіграло значну роль в утворенні та подальшій історії Київської Русі, в її зовнішній торгівлі та політиці. Це був опорний, митний і транзитний форпост на Дніпровському річковому шляху України-Руси, шляху до Візантії, Сходу, Західної Європи. Олешшя було містом торговців, рибалок, моряків і ремісників. У ньому під владою київських князів поряд із русичами жили алани, греки, нащадки сарматів і болгар-тюрків, євреї, вихідці з кочового середовища. Місто мало торговельно-ремісничий характер, однак у житті його мешканців поважне місце займали сільське господарство і промисли, передусім рибальство. Це була типова картина для середньовічних міст, що відповідала тодішньому характеру урбанізації.

Основним фактором появи та існування Олешшя була міжнародна торгівля з Візантією і Сходом. Його значення було зумовлено розташуванням на Дніпровському торговельному

⁵⁵ Давня історія України, 416.

⁵⁶ Русев, «Два варианта городской истории», 33.

шляху — одній із найважливіших (у X–XI ст. — провідній) міжнародних магістралей Східної Європи. Олештя розміщувалось у пониззі Дніпра, на межі Дніпра і Чорного моря, в місці перевалки і транзиту експорту й імпорту Київської Русі. Через Олештя русичі діставались торговельних шляхів на Південному Бузі, Дністрі й Дунаї. Місто мало надзвичайно широкі, унікальні для часів Київської Русі, торговельні зв'язки як усередині України–Руси, так і за її межами.

Олештя контролювали київські князі, що було важливим чинником їхньої могутності і єдності Русі. Місто було центром мережі поселень русичів у пониззі Дніпра і на берегах Дніпровсько-Бузького лиману, можливо і на о. Березань. Очевидно, що Олештя мало правовий статус державного міста, тож мало змогу збирати мито. Такий статус пояснюється його розташуванням у важливому стратегічному пункті державного кордону, значенням для міжнародної торгівлі і зовнішніх відносин Києва. На думку деяких спеціалістів, правовий статус міста був подібний до пограничних Торчеська або Канева, а функції як місця забезпечення важливих торговельних шляхів — до Канева, Турова, Витачіва, Воїня⁵⁵.

Олештя було містом фронтиру між осілим і кочовим населенням. У пониззі Дніпра були присутні візантійці, а у степах панували кочівники. Всі ці фактори позначились на історії міста.

Наголосимо, що історія літописного Олештя потребує додаткових досліджень. Ідеться про точніше визначення локалізації міста, характер його матеріальної і духовної культури, етнічний склад населення — на всі ці, як і на багато інших, питання допоможуть відповісти системні урбаністичні дослідження, археологічне вивчення Олештя і пониззя Дніпра. Варто детальніше вивчити цивілізаційну характеристику міста і міського населення, оскільки твердження про його давньоруський або, на думку молдавського історика М. Русева, «греко-руський» характер⁵⁶ видаються значною мірою абстрактними, не опертими на відповідні урбаністичні студії. Погоджуючись загалом із такими думками, зауважимо, що не треба недооцінювати впливи на Олештя кочового степу, навколишнього осілого, здебільшого неслов'янського, населення та Сходу, з яким місто мало стійкі торговельні й, вочевидь, етнокультурні зв'язки.

Історія Олештя є важливою складовою історії Київської Русі, зокрема міської історії. Її варто розглядати як середньовічне продовження античних традицій міської історії в Північному Причорномор'ї за давньоруськими лекалами за візантійсько-християнського посередництва. Олештя було «вікном» Київської Русі у зовнішній світ, що й зумовило специфіку його історії.

References

- Ahmed Ibn Fadlan. "Kniga o puteshestvii na Volgu v 921–922 gg.". Vostochnaja literatura, vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123.
- Al-Idrisi. "Otrada strastno zhelajushhego peresech' mir (Kniga Rodzhera)". In I. G. Konovalova, Al-Idrisi o stranah i narodah Vostochnoj Evropy: tekst, perevod, komment., 108–128. Moskva: Vostochnaja literatura, 2006.
- Biliaieva, S. O. "Arkheolohichni doslidzhennia horodysycha ta fortetsi Tiahyn: deiaki rezultaty ta zavdannia". *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* 1 (30) (2019): 134–139.
- Buiskykh, S. B., & M. M. Ievliev. "Pro osile naselennia ponyzzia Dnipra ta Pivdennoho Buhu u X–XIII st.". *Arkheolohiia* 4 (1991): 92.
- Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 3. Sloviano-ruska doba. Kyiv: Nauk. dumka, 2000.
- El'nikov, M. V. "Pamjatniki zolotoordynskogo perioda v Nizhnem Podneprov'e". In *Genuezkaja Gazarija i Zolotaja orda*, 479–508. Kishinev: Stratum plus, 2015.
- — —. *Srednevekovyj mogil'nik Mamaj-Surka (po materialam issledovanij 1989–1992 gg.)*. Zaporozh'e: Izd-vo Zaporozh. un-ta, 2001.
- Galenko, O. "Tri zagadki Kostjantina Bagrjanorodnogo pro Poljuddja". *Ruthenika* III (2004): 59–67.
- Halenko, O. "Okraina stepovykh imperii". In *Ekonomichna istoriia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh*. Vol. 1, 153–197. Kyiv: Nika-tsentr, 2011.
- Holovko, O. B. "Pivnichne Prychornomoria ta Pryazovia v politychnomu ta ekonomichnomu rozvytku Rusi (IX – seredyna XIII st.)". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2014): 21–39.
- Hrushevskiy, M. "Step i more v istorii Ukrainy". *Ukrainskyi istoryk* 3–4 (1991): 110–111; 1–4 (1992), 112–115.
- Ibn Hordabeg. *Kniga putej i stran*, trans. N. Velihanova. Baku: JeM, 1986.
- Khvedchenia, S. "«Shliakh iz variah v hreky»: istoryko-heohrafichni aspekt". *Spetsialni istorychni dystsypliny* 19 (2011): 148–169.
- — —. "Istoryko-kartohrafichni aspekt doslidzhennia «shliakhu» iz Variah u Hreky". *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia* 12 (2012): 163–189.

- Knojaz'kov, Ju. P. "Toponim «Olesh'e» (Olesh'ja) v letopisnykh soobshchenijah o bitve na r. Kalke 1223 g.". *Naukovi zapysky Zaporizkoho derzhavnogo universytetu V* (1999): 144–147.
- Konstantin Bagrjanorodnyj. *Ob upravlenii imperiej*, eds. G. G. Litavrin & A. P. Novosel'cev. Moskva: Nauka, 1989.
- Kuzenkov, P. V. "Pohod 860 g. Na Konstantinopol' i pervoe kreshhenie Rusi v srednevekovykh pis'mennykh istochnikah". In *Drevnejshie gosudarstva na territorii Vostochnoj Evropy. 2000 g.: Problemy istochnikovedenija*, 3–172. Moskva: Vostochnaja literatura, 2003.
- Litopys Ruskyi*, trans. L. Ye. Makhnovets. Kyiv: Dnipro, 1989.
- Lytvynova, L. V. *Naselennia Nyzhnogo Podniprovia XII – pochatku XV st.* Kyiv: In-t arkhelohii NAN Ukrainy, 2012.
- "Na dne reki lezhal starinnyj gorshok". *Grivna* 22 (2017): 13.
- Olenkovskiy, M. P., ed. *Arkheolohichni pamiatky Khersona. Kataloh-dovidnyk*. Kherson, 2004.
- Polnoe sobranie russkih letopisej*. T. 2. Ipat'evskaja letopis'. Izd. 2. Sankt-Peterburg: Arheograficheskaja komissija, 1908.
- Ratner, I. D., & L. I. Kostjuk. *Drevnosti Hersonshiny: Kratkij spravochnik*. Simferopol': Tavrija, 1989.
- Rusev, N. D. "Dva varianta gorodskoj istorii srednevekovogo Prichernomor'ja – Belgrad i Olesh'e". In *Genujezkaja Gazarija i Zolotaja Orda*, 19–39. Kishinev: Stratum Plus, 2015.
- Rychka, V. M. "Klyment Smoliatych". In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 4, 349–350. Kyiv: Nauk. dumka, 2007.
- Shkrab, O. B. "Poselenie na Bol'shom Potemkinskom ostrove". *Letopis' Prichernomor'ja. Literatura, istorija, arheologija, numizmatika* 4 (1990): 112–117.
- Shmidt, A., ed. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. Hersonskaja gubernija*. Vol. 1, 171–186. Sankt-Peterburg, 1863.
- Sokul'skij, A. A. "K lokalizacii letopysnogo Olesh'jja". *Sovetskaja arheologija* 1 (1980): 64–73.
- Sydorenko, O. F. *Ukrainski zemli u mizhnarodnii torhivli (IX – seredyna XVII st.)*. Kyiv: Nauk. dumka, 1992.
- Tolochko, O. *Ocherky nachalnoi Rusy*. Kyev; Sankt-Peterburh: Laurus, 2015.
- Vodotyka, S. H. *Narys istorii Khersonshchyny. Davnii chas*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2016.

Serhii Vodotyka, Liudmyla Savenok

MIDDLE-AGED OLELESHSHIA IN THE HISTORY OF UKRAINE

This article is dedicated to the history of the annalistic Oleshshia, a relative of modern-day Kherson in a sense. The authors conducted a comprehensive analysis of the city's history using historical, geographical, political, and social perspectives. The article is based on a methodical and critical evaluation of all established historical sources. Special emphasis was placed on the interrelationship of material, including archaeological and literary sources.

The writers connect the medieval chronicles of Oleshshia with the history of the Dnipro River trade route (commonly known as the “Route from the Varangians to the Greeks”), which played a crucial part in the formation of Ancient Rus'. This trade route was a medieval precursor to the modern-day Trimarium, which connects the Black Sea, the Baltic Sea, and the Mediterranean Sea, demonstrating once more the historical significance of Ukraine's European route. Historically, the city served as a gateway to Crimea, the Sea of Azov, and the Caspian Sea (across the Don), as well as Asia.

During the time of the Ancient Rus, the interplay between the axial and nomadic populations, the Scandinavian Slovene, and the Turks largely impacted the history of Ukraine. And in this regard, the history of Oleshshia is both a factor and a result of this relationship.

This essay was written before the full-scale Russian invasion, which began on February 24, 2022, and before Russian troops occupied Kherson.

Keywords: Kherson region, Oleshshia, Middle Ages, Ancient Rus, urban history.

